

Elena BĂJENARU

OGLINDA CELUI DIN LĂUNTRU – TEMĂ ICONOGRAFICĂ RARĂ ÎN PICTURA ȚĂRĂNEASCĂ PE STICLĂ

Considerând că viața religioasă fără icoană „încetează, pierde din substanță și este amenințată în înseși adevărurile sale fundamentale”¹, creștinii ortodocși i-au acordat acesteia importanța cuvenită. Văzând în icoană nu numai o imagine religioasă menită să trezească emoții, ci și un mod prin care Dumnezeu se arată oamenilor, țăranii din satele Țării Făgărașului (și nu numai) și-au împodobit interioarele cu icoane pe sticlă viu colorate.

Meșteșugul picturii pe sticlă, apărut în Transilvania în secolul al XVIII-lea², a cunoscut în zona Făgăraș o dezvoltare deosebită, prin creațiile unor iconari care vor avea un renume în epocă: Nicolae Cațavei, Ioan Pop, Savu Moga etc.

Ioan Pop a pictat la Făgăraș, la mijlocul secolului al XIX-lea. Se pare că se trage din familia Popp-Moldovan, venită din nordul Transilvaniei și stabilită în Galați la începutul secolului al XIX-lea.³ Pe lângă icoane pe sticlă, cu valoare artistică deosebită, Pop a mai pictat catapeteasma bisericii din Mândra la 1854 și ușa sudică a altarului bisericii Sfânta Treime din Făgăraș.

În colecția de icoane pe sticlă a muzeului nostru se păstrează o piesă pictată la 1863 de Ioan Pop cu un subiect iconografic rar – Oglinda omului celui din lăuntru.

Icoana este structurată pe două registre: registrul superior – Împărăția lui Dumnezeu și registrul inferior – omul și păcatele sale.

În registrul superior, ce înfățișează lumea spirituală – un spațiu destinat prin excelență sacralului –, Ioan Pop zugrăvește trei elemente antropomorfe – ochiul, urechea, mâna. Acestea, cu valoare de simbol, sugerează trinitatea dumnezeirii și amintesc de atribute ale divinității, precum atotștiința, atotprezența și atotputernicia. Mesajele scrise în dreptul acestor simboluri au rolul de a întări exprimarea plastică a temei iconografice: „Ochiul vede“, „Urechea aude“ și „Mâna scrie fărădelegile lor“. Substratul acestor texte are legătură cu judecata eshatologică. Dumnezeu cunoaște toate faptele noastre, chiar și cele mai ascunse gânduri ale ființei umane. Razele de lumină care izvorăsc din Ochiul lui Dumnezeu simbolizează lumina cunoștinței divine, iar norul care desparte lumina de fondul icoanei sugerează misterul și taina dumnezeirii, imposibilitatea existențelor umane de a-l cunoaște pe Dumnezeu în ființa Sa, în plenitudinea Sa.

Trecerea de la registrul superior la cel inferior este realizată de Pop printr-un text care explică tema iconografică: „Această icoană este oglinda omului celui din lăuntru“.

Registrul inferior este împărțit în trei subregistre, a căror succesiune trebuie urmărită de la dreapta la stânga. În aceste subregistre este înfățișat omul lăuntric, omul tainic al inimii în trei ipostaze: omul păcătos care se depărtează de Dumnezeu și dă prilej păcatelor și diavolului să sălășluiască într-însul; omul care realizează care este condiția sa (căzută în păcat) și prin căință acceptă pocăința (metanoia) și omul împăcat cu sine însuși și cu Dumnezeu, stare la care ajunge prin asceză.

Omul lăuntric este reprezentat sub forma unei inimi deoarece, în tradiția biblică și în spiritualitatea creștină, inima este considerată centrul cel mai adânc al omului, în care sunt integrate

¹ L. Uspensky, *Teologia icoanei*, Ed. Anastasia, București, 1994, p. 28.

² J. Dancu, D. Dancu, *Pictura țărănească pe sticlă*, Ed. Meridiane, București, 1975, p. 25.

³ *Ibidem*, p. 69.

toate facultățile sufletului omenesc. Inima este un centru al comuniunii interpersonale, un loc al întâlnirii omului cu Dumnezeu și de aceea nu încetează să aspire către transcendent.⁴

În interiorul inimii sunt reprezentate cele șapte păcate capitale și diavolul, iar în partea ei superioară ochiul și steaua. Textul explică: „Î[n]chipuirea din lăuntru a omului care slujește păcatului și lasă vieții diavolului într-însul“.

Ochiul reprezentat în partea superioară a inimii simbolizează ochiul minții, al înțelepciunii și al rațiunii umane. Așa cum trupul nostru se folosește de simțuri pentru a percepe în mod sensibil realitățile înconjurătoare, tot așa și sufletul se folosește de simțurile duhovnicești ale minții pentru a vedea și cunoaște rațiunile dumnezeiești necreate care stau la baza existenței tuturor fapturilor.

Steaua pictată în vecinătatea ochiului este lumina necreată a harului Duhului Sfânt, pe care omul îl primește la botez. Atunci când omul păcătuiește, lumina harului își pierde din strălucirea originală, nemaifiind percepută de către ochiul inimii, a cărui putere de înțelegere este întunecată de vălul patimilor (steaua este pictată în negru).

Potrivit dogmei creștine, păcatul este definit ca o „călcare cu deplină știință și voie liberă, prin gând, cuvânt sau faptă a voiei lui Dumnezeu, ca un exil, ca o excludere sau mai binezis ca o autoexcludere“⁵. Această încălcare poate veni din afara sau din lăuntru omului. Păcatele din lăuntru omului sunt considerate capitale, „deoarece izvorăsc din firea omenească slăbită de păcatul strămoșesc“⁶. Păcatul pornește din inima omului, adică de la gândurile, sugestiile și impulsurile care se înfiripă în mintea noastră.

Răul nu are substrat ontologic, el este perceput ca lipsă a binelui, iar păcatul, ca sustragere de la realizarea virtuții. Inima este astfel înțeleasă ca un spațiu al confruntării dintre lumină și întuneric, păcat și virtute.

Întreaga istorie a Bisericii creștine înregistrează o continuă meditație creștină asupra păcatului, a pornirilor care îl conduc pe om spre o atitudine păcătoasă.

Origene (+252) vorbește, pentru prima dată, despre existența celor opt gânduri de răutăți care izvorăsc din inimă și îl duc pe om la păcat.

Evagrie Ponticul (+399) preia această idee și alcătuiește lista celor opt duhuri ale răutății, acordând o atenție deosebită ordinii și clasificării. El vorbește despre existența a trei puteri ale sufletului: rațională, irascibilă și concupiscentă (pofitoare), care au rolul de a-l apropia pe om de Dumnezeu, creatorul său. Sufletul rațional lucrează potrivit firii atunci când partea sa pofitoare dorește virtutea, partea irascibilă luptă pentru dobândirea ei, iar partea rațională se avântă spre contemplarea fapturilor.⁷ Partea rațională a sufletului este specifică numai persoanelor umane, pe când partea irațională, adică irascibilitatea și concupiscenta, este o caracteristică pe care omul o are în comun cu celelalte viețuitoare.

Demonii, ființe spirituale, au puterea de a induce, în mintea omului, impulsuri și senzații care – dacă acesta le acceptă – denaturează adevărata cunoaștere. Acționând cu precădere asupra părții iraționale a sufletului, îl fac pe om să cadă din raționalitate în instinctivitate, însușire pe care o împrumută de la animalele sălbatice îndată după cădere. Omul înlocuiește astfel „haina de lumină“ a

⁴ Referitor la acest subiect a se vedea studiul lui Oliver Clément, *Omul tainic al inimii*, în lucrarea *Trupul morții și al slavei*, Ed. Christiana, București, 1996, p. 31–43 și P. Evdokimov *Ortodoxia*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al B.O.R., 1996, p. 72–74.

⁵ *Învățătură de credință creștină ortodoxă*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1952, p. 375.

⁶ Timothy Ware, *Istoria Bisericii Ortodoxe*, Ed. Aldo, 1995, p. 128.

⁷ G. Bunge, *Mânia și terapia ei după avva Evagrie Ponticul*, Ed. Deisis, Sibiu, 1998, p. 17.

harului dumnezeiesc cu „hainele de piele“, simbol al instinctivității animalice.⁸ Înșiși demonii sunt percepuți, prin prisma acestui fapt, asemenea unor animale, a căror mânie nestăpânită tulbură armonia ființei umane, înlănțuind puterea rațională a sufletului.

Gândurile pe care aceștia încearcă să ni le insuflă sunt lăcomia, preacurvia, avariția, tristețea, mânia, acedia (lenea, plictisul), slava deșartă și trufia.

Prin intermediul Sfântului Ioan Cassian învățătura despre cele opt gânduri ale răutății a fost transpusă și în mediul religios occidental.

Acolo, Papa Grigore cel Mare (+404) este autorul celebrei liste a celor șapte păcate capitale. Numărul păcatelor nu este întâmplător, cifra șapte fiind un simbol al omului, patru este cifra trupului în componența căruia intră cele patru elemente primordiale ale universului: pământ, apă, aer, foc, iar trei e cifra sufletului, simbolizând cele trei puteri ale acestuia: rațională, irațională și concupiscentă (poftitoare). Numărul șapte este și simbol al plenitudinii, al desăvârșirii, deoarece și viciile, care se opun virtuților și celor șapte daruri ale Duhului Sfânt, sunt tot în număr de șapte. Papa Grigore definește păcatele ca fiind „capitale“ pentru că fiecare din aceste șapte păcate este rădăcina și capul de serie al altora. Cele șapte păcate sunt, după Papa Grigore cel Mare, următoarele: slava deșartă, invidia, mânia, tristețea (în care este inclusă și lenea spirituală), avariția, lăcomia și desfrâul.⁹ Diferența majoră pe care Grigore cel Mare o introduce constă în faptul că gândurile sunt înlocuite cu viciile, scopul combaterii lor fiind mai degrabă unul social decât cel spiritual, de dobândire a liniștii interioare, în vederea rugăciunii și a contemplației.¹⁰

Nu numai lumea ecleziastică a fost preocupată de păcat, ci și lumea laică, literatura medievală. Amintim aici numai pe Dante, cu a sa Divina Comedia – remarcabilă operă a Evului Mediu – care este în întregime fondată pe păcat.

În reprezentarea păcatelor capitale, iconarul Ioan Pop a folosit lista elaborată de Mitropolitul Petru Movilă (+1646) în „Mărturisirea Ortodoxă“¹¹.

Ordinea în care păcatele au fost așezate în inima omului nu este întâmplătoare, ea prezentându-se astfel:

	scumpetea (avariția)	mândria	
irascibilitatea	zavistia (invidia)	desfrânarea	concupiscenta
	lenea	lăcomia	

Mândria a fost așezată în partea dreaptă, sus, deoarece ea este privită ca început al păcatului, pricină a căderii îngerilor răi, dar și al primilor oameni. Ea este păcatul prin care cad în special cei desăvârșiți. De aceea, Însuși Mântuitorul a fost ispitit spre acest păcat de diavol la începutul lucrării Sale în lume.

Avariția este a doua în registrul celor șapte păcate, pe același nivel cu mândria, fiind socotită o rădăcină a tuturor relelor.

⁸ Panayotis Nellas, *Omul – animal îndumnezeit*, Ed. Deisis, Sibiu, 1998, p. 88 și urm.

⁹ Jean Delumeau, *Păcatul și frica. Culpabilitatea în occident (secolele XIII–XVIII)*, vol. II, p. 229.

¹⁰ Ioan I. Ică jr., *Introducere la o călătorie pe marginea infernului singurătății noastre*, studiu introductiv la cartea lui G. Bunge, *Akedea, Plictiseala și terapia ei după avva Evagrie Ponticul*, Ed. Deisis, Sibiu, 1999, p. 5–9.

¹¹ *Mărturisirea de credință ortodoxă* a fost tradusă pentru prima oară în românește de Radu Greceanu în 1691, iar până în 1932 a cunoscut 17 ediții.

Desfrânarea și lăcomia sunt reprezentate în partea dreaptă a inimii, fiind păcate care țin de partea poftitoare a sufletului. Desfrânarea este pictată prima, deoarece ea afectează întreaga ființă umană, înțelesă ca trup și suflet: „Fugiți de desfrânare! Orice păcat pe care îl va săvârși omul este în afară de trup. Cine se dedă însă desfrânării păcătuiește în însuși trupul său“ (I Cor. 6, 18).

În partea stângă sunt așezate mânia și invidia, care își au originea în partea irascibilă a sufletului.

Rațiunea acestei așezări a ultimelor patru păcate amintite poate consta și în faptul că desfrânarea și lăcomia apar, în unele clasificări, ca păcate ale tinereții sau păcate trupești, afectând, în special, pe cei începători în viața duhovnicească.

Mânia și invidia sunt socotite păcate ale bătrâneții sau sufletești, deoarece determină căderea celor care deja au dobândit o anumită experiență duhovnicească.

Lenea este la baza inimii, deoarece ea produce slăbirea tuturor puterilor omului (atât a celor trupești, cât și a celor sufletești, respectiv, concupiscenta și irascibilitatea).

În icoana pictată de Pop, fiecare păcat are un corespondent în lumea animală: mândria – păunul, scumpetea – cârțița; curvia – țapul; zavistia – șarpele; lăcomia – porcul; mânia – leul; lenea – broasca. În cărțile populare, cu circulație în mediul românesc, precum „Fiziologul“ sau „Floarea darurilor“, sunt tratate pe larg obiceiuri ale animalelor care sunt folosite ca simboluri ale păcatelor.¹²

Acest sistem iconografic, constând în a asocia animalele păcatelor, a fost răspândit în Apus începând cu secolul al XIV-lea, în special în mediul rural religios, constituind un instrument important al pedagogiei morale.¹³

Trebuie remarcată atenția deosebită pe care autorul o acordă detaliilor. Animalele care simbolizează păcatele ce parazitează ființa umană sunt reprezentate în spațiul din interiorul inimii, gravitând spre centrul ei. Exprimarea plastică, deosebit de sugestivă, trădează sentimentele de dispreț pe care acestea le manifestă față de ființa umană (de exemplu, șarpele, mai degrabă balaurul, are coada veninoasă și scuipe foc).

În însuși adâncul inimii, într-un loc care nici pe departe nu i se cuvine, este pictat diavolul, pe jumătate animal. Prezența sa trădează bucuria mârșavă, trufia, mândria, îngâmfarea de a fi contribuit la căderea și rătăcirea unui nou suflet. Această atitudine este sugerată de țopăiala, de dansul pe care pare să-l interpreteze, depășind chiar și limitele grotescului.

Elementele pictate în exteriorul spațiului destinat inimii sunt prezentate în antiteză cu cele legate de păcat.

Aici apare Îngerul bun, care, ca trimis al lui Dumnezeu, are rolul de a sădi în inima omului gândurile bune. Porumbelul reprezintă Duhul Sfânt, care, învăluit de nor, nu poate fi perceput de omul păcătos. Darurile sale sunt ca roua și picăturile de ploaie care sunt absorbite de pământul însetat, adică de sufletul doritor de Dumnezeu. Omul este o ființă vizitată, trupul său este creat pentru a fi templul Duhului Sfânt. Omul nu-și deschide sufletul pentru a primi în inima sa binecuvântarea dumnezeirii, acest lucru fiind sugerat de lacrimile de culoare roșie. Biserica vede în lacrimi una din manifestările „pozitive și dătătoare de viață“¹⁴ ale pocăinței. Sfântul Grigore din Nyssa (+354) le considera sângele ce curge din rănile sufletului. În secolul al XII-lea, Pierre de Celle, episcop de Chartres, considera că lacrimile sunt pâinea sufletului aflat în pocăință, „ele sting focul pasiunilor,

¹² Nicolae Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, Ed. Enciclopedică, București, 1974, p. 236 și urm.

¹³ J. Delumeau, *op. cit.*, p. 283–284.

¹⁴ *Ibidem*.

sufocă viciile, șterg păcatele, înmoaie inima, însoțesc vorbele bune, atrag îndurarea și bunăvoința lui Dumnezeu“.

Pictarea acestor elemente în afara inimii are rolul de a scoate în evidență libertatea omului, liberul arbitru, lipsa oricărei constrângeri din partea lui Dumnezeu.

În cel de-al doilea subregistru este reprezentată „Î[n]chipuirea cea din lăuntru a păcătosului care se căiește și începe a se depărta de păcate“.

Începutul pocăinței îl reprezintă conștientizarea greșelii, iar acest lucru se întâmplă când este dobândită smerenia, când omul, coborât în adâncurile ființei sale, își unește mintea cu inima, încât ochiul rațiunii și al conștiinței să vadă răul care există înlăuntru său.

Pocăința este văzută ca o „metanoia“, ca o „schimbare a minții“, adică o schimbare a modului și a atitudinii noastre de a percepe lucrurile și persoanele din jurul nostru. Ea reprezintă o înnoire a omului, o revigorare a puterilor sale de cunoaștere, care sunt trezite din amorțeala păcatului de către harul lui Dumnezeu.

Pop a pictat sugestiv acest lucru. Îngerul bun care insuflă, în mintea omului, gândurile bune, poartă în mâna stângă o sabie, iar în cea dreaptă luna. Sabia este un simbol al judecății, al dreptății lui Dumnezeu. Ea amintește de sabia de foc pe care o purta Îngerul care păzea intrarea în Eden, după ce primii oameni au fost alungați din paradis. Luna este simbolul morții, dar și al schimbării, ea reprezintă moartea omului vechi și schimbarea firii umane care, prin pocăință, se înnoiește.

Acest subregistru poate fi socotit o icoană a Cincizecimii Duhului Sfânt în inima omului. Omul răspunde chemării tainice a lui Dumnezeu și își deschide inima sa, care primește suflarea de viață a Duhului Sfânt. Asemeni limbilor de foc care s-au pogorât peste apostoli la Cincizecime, roua, lacrimile Duhului Sfânt invadează inima omului, catalizând puterile sufletului până atunci amorțite de păcat (culoarea albă a lacrimilor – simbol al curățirii, al purificării). Sugestiv, animalele și diavolul părăsesc inima omului.

În cel de-al treilea subregistru este pictată „Î[n]chipuirea cea din lăuntru a ascezii omului care prin a[...]s ascultare de Dumnezeu sau împăcat în inimi ca altă numire fără numai pre Iisus cel Răstignit“.

Scopul ascezei este dumnezeirea, adică dobândirea sfințeniei și a asemănării noastre cu Dumnezeu, după chipul Căruia am fost creați. Sfințenia este o calitate prin excelență a lui Dumnezeu, iar omul nu o poate dobândi decât prin participarea la sfințenia divină, prin acceptarea lui Dumnezeu în inima sa.

Acceptarea lui Hristos în ființa noastră, în inima noastră, presupune acceptarea patimilor și a morții Sale. Mesajul Îngerului de pe rotulus-ul ce-l poartă în mână este: „Cel ce va răbda până la capăt se va mântui“.

Dar omul suferă patimile și, implicit, moartea în perspectiva Învierii. Învieria lui Hristos nu este altceva decât arvuna învierii noastre.

Păcatele sunt înlăturate din inima omului prin aducerea-aminte a patimilor și a morții lui Hristos. De aceea, în icoana celor șapte păcate le corespund elemente ce amintesc de patimile lui Hristos: cămașa, lanțurile, palma.

Stâlpul din partea dreaptă poate fi considerat un simbol al Templului din Ierusalim, în care era propovăduită legea mozaică a Vechiului Testament, care este sintetizată și cuprinsă în cele 10 porunci. Scara din partea stângă reprezintă asceza omului care tinde către Dumnezeu. Ea ne aduce aminte de scara lui Iacov, care simbolizează ridicarea firii umane la Dumnezeu. Cocoșul reprezintă trezvia, starea de veghe pe care trebuie să o dobândească cel care practică asceza, precum și îndemnul de a ne cerceta gândurile noastre pentru a nu da nici un prilej păcatului să sălășluiască în inima noastră.